

УДК 398.223(575.2)

**ДЖУМАБЕКОВА Р.К.,
САЯКБАЕЕА А.Б.,
НУРАЛИЕВА С.С.**

И.Раззаков атындагы КМТУ

**ДЖУМАБЕКОВА Р.К.,
САЯКБАЕЕА А.Б.,
НУРАЛИЕВА С.С.**

КГТУ им. И.Раззакова

DZHUMABEKOVA R.K.,

SAYAKBAEYeva A. B.,

NURALIEVA S.S.

KSTU. I.Razzakov

ФЕНОМЕН, МАНАСЧЫ САГЫНБАЙ ОРОЗБАКОВДУН ВАРИАНТЫНДАГЫ ЖЕРГИЛИКТҮҮ КЫРГЫЗДАРДЫН ТИЛДИК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

**В варианте феноменального манасчы Сагынбая
Орозбакова**

**The phenomenon of Sagynbai Orozbekov's manasvedist in his
version of the features of the local Kyrgyz language**

Аннотация: Бул макалада манасчы жалпы эле кыргыз элине (кыргыз урууларына) жалпы эле адамзатка кызмат кылган улуу идеяларына баа берип, эпос учун эн бир керектуу жана зарыл болгон, туштук жана тундук кыргыздарынын тилине мунвздуу жергиликтүү колоритти так сактоо чыгарманын тилин байытуу, аларды керкем суретпечу каражаттар менен байытканы даана кврунгвнун белгилеп кетуугв болот. Баамчыл манасчы ар кандай кыргыз уруулары жашаган ар кыл аймактарда журуп, аларды эл болууга чакырган эпостогу улуу идеяны элге кецири тараткан жана даназалаган. Алар тилдин фонетика, грамматика жана лексикалык бвлумдврундв орун альт, салтка айланган изилдвлврдв фонетикалык,

морфологиялык, лексикалык, семантикалык, этнографиялык, фразеологиялык диалектизмдер деп аташып жүрүшөт. Ошондуктан алар жөнүндө учкай сөз кылдык.

Аннотация: В этой статье о творчестве манасчы дается оценка великим его идеям, обслуживающим весь кыргызский народ (кыргызские кланы), все человечество, типичные для эпоса и характерные для языка северных и южных кыргызов, сохранения колорита, обогащения языка произведения, отмечается, что это обогащение идет за счет средств художественного выражения.

Манасчи посещал разные регионы, где жили кыргызские племена и распространял и популяризировал среди них великие идеи Манаса, призывал их к объединению и единству. Эти взгляды отражены в его творчестве, которое выражается в использовании им диалектических особенностей кыргызского языка. Целью нашего исследования являются фонетические, морфологические, лексические, семантические, этнографические и фразеологические диалектизмы и особенности в рассматриваемом варианте эпоса “Манас”.

Annotation: In this article, the manaschy gives an assessment of the great ideas that serve the entire Kyrgyz people (Kyrgyz clans), the whole of humanity, which are very necessary for the epic and characteristic for the language of the northern and southern Kyrgyz, preserve the color, enrichment of the language of the work, it is noted that enrichment comes at the expense of artistic expression.

The piercing manaschi was in different territories where the Kyrgyz clans lived and widely spread and popularized among them the great ideas of Manas, urging them to become one people. They have a place in the phonetic, grammatical, lexical parts of the language, and what has become traditional in research has been called phonetic, morphological, lexical, semantic, ethnographic and phraseological dialectisms. Therefore, they were affected.

Туйундуу сөздөр: туштук кыргыздар, тундук кыргыздар, улуу манасчы, уруу, диалектизмдер, туулган.

Ключевые слова: южные кыргызы, северные кыргызы, великий манасчы, племя, диалектизмы, родился.

Key words: southern Kyrgyz, northern Kyrgyz, great manasved, tribe, dialects, was born.

Улуу манасчы, феномен Сагынбай Орозбаков езунун вариантын жаратууда кыргыз тилин (тагыраак айтканда) тундук кыргыздарынын тил байлыгы менен гана чектелип калган эмес, ал керкем сез чебери катарында кыргыз элин бут кыдырып жургенде эзелтен бери енугуп-ерчуп келе жаткан кыргыздардын аймактык мунездегу жергиликтуу езгечелуктерундегу диалектилик сездердун керкем суреттеечу ар кыл тилдик каражаттарына езгече баа берип, алардын ролун кылдат жана жетик тушунген чеберчилигин да айтпай койо албайбыз. Эпостун жалпы эле кыргыз элине (кыргыз урууларына), жалпы эле адамзатка кызмат кылган улуу идеяларына баа берип, эпос учун эц бир керектуу жана зарыл болгон, анын ажарын ачкан туштук кыргыздарынын тилине мунездуу жергиликтуу колоритти так сактоо, ез алдынча айырмачылыктарын аныктап керсетуу менен бирге чыгарманын тилин да байытуу, аларды сицируу керкем суреттеечу ар кыл тил каражаттары менен да толуктоо аракетин жасалганы дапдаана керунуп турат. Улуу манасчынын жогоркудай жергиликтуу тил езгечелуктеру менен ез вариантынын тилин жана керкем суреттеечу каражаттары менен байытканы, толуктаганы да башка варианттардан кескин айырмаланып турат. Бул айтылган ой, тилдик фактылары келтирилип чечмелеп тушундурулгенде гана даана байкалып, элибизге кенири маалым болот жана тушундурулет. Улуу манасчынын вариантында кезиккен туштук кыргыздарынын тилине таандык ар кандай мунездуу жергиликтуу езгечелуктерду ез ичине камтыган тилдик ар турдуу фактылардын - диалектизмдердин орун алышы женунде так пикир жок эле. Ар кандай жоромолдор айтылып

келген. Сагынбай манасчылыкты атайын кесип кылып ар жерлерди кыдырып, «манас» айтып, уй-булесун баккан. Сагынбай туштук кыргыздарда «манас» айтып жургенун, Сузактын Кызыл-Сенир деген жеринде 5 жыл жашаганын, андан «манасты» уйренуп, ошол жердик Кадыраалы Назаркул уулу манасчы айтып бергенин ак тандай акын Женижоктун жыйнагын тузген кесиптешибиз Асанбай Жусупбеков мага кабарлаган деп А. Биялиев эскерген. Сагынбай уркунде Кытайга барганда манасчылык менен уй-булесун бакканы белгилуу. А.Биялиев «Манас» эпосунун тили жана стили. (ЖОЖдордун студенттерине окуу китеби, Бишкек, 2004). Диалектизмдердин керектелиш максаты, ролу женунде сез кылсак Сагынбай манасчы тарабынан атайылап максатын жана ролун эц кылдат баамдап керсек, алар варианттын тилин жана керкем сез каражаттарын да толуктап байыткан керкемдуктун кошумча булагы экенин байкайбыз. «Эпосту эц алгачкы жолу 50-60-жылдарда тундукте, тагыраак айтканда, Ысык-Кел, Нарын аймагында манасчылардын эки мектеби бар деп кабарланып келген эле. Кийин Чуй, Талас жана туштук кыргыздарында да «Манас» айтылып, атактуу манасчылар чыкканы белгилуу болду. Алар туурасында маалыматтар кецири айтылып келууде. Эпосту айрым бир аймакка, анда таралган кыргыз урууларынын энчисине энчилеп коюуга туура эмес. «Манас» эпосу - элдик эпос. Ал жалпы кыргыз элинин жана анын ыр жандуу рухунан жаралган тец орток ийгилиги экенин Сагынбай Орозбаков «Манас» айтып кыргыз жергесин кыдырып сезген болуу керек, анын вариантында бардык кыргыз уруулары гана эмес, турк уруулары «кыргыз» деген атты туу тутуп, анын айланасында жана ага кошо монгол, калмак уруулары да аймакташ жашаганы, кун кергену Сагынбайдын вариантында таасын суреттелет». Мына ушундайча тарыхый шартты эске алып, ага тарыхчы катарында «Манас» эпосу -элдик эпос экенин кылдат тушунген. Анын тилинде да кыргыздардын (тагыраак айтканда тундук жана туштук уруулардын) тили, анын керецгесундегу керкем сез

каражаттары чебер, таасын суреттелген. Ал варианттын тилин, керкем каражаттарын талдоого алганда ачыкка чыгып, чыныгы жузун керсетет. Аны калың элдин катмарына жеткируу, маалымдоо иретинде тилдик фактыларын чечмелеп тушундуре кетели», - деп жазган А.Биялиев. Баамчыл манасчы ар кандай кыргыз уруулары жашаган, ар кыл аймактарда журуп, аларды эл болууга чакырган эпостогу улуу идеяны элге кенири тараткан жана даназалаган. Алар тилдин фонетика, грамматика жана лексика белумдерунде орун алып, салтка айланган изилдөөлөрдө фонетикалык, морфологиялык, лексикалык, семантикалык, этнографиялык, фразеологиялык диалектизмдер деп аташып, алтыга бөлөт. Алар женунде учкай да болсо сез кылабы.

1. Фонетикалык диалектизмдер

Диалектизмдердин езунче бир тобун фонетикалык диалектизмдер тузет. Ага айрым бир мисалдардан келтирели. Манас терелер алдында Жакып жылкыларын тугелдеген эпизоддо теменкудей саптар бар:

Кайдан келди булар деп,
Как ушу куну тубар деп,
Тоо башында токтобой
Болуп журчу эле булар деп,

Болду, акыр болбоду

Кула бээм азыр тубар деп (1.57)- деген алты сап ырда Аккуланын туулушу менен Манастын терелушу дал келгени баяндалат. Эпикалык жактан да туура келет, мында туштук кыргыздарында азыр да колдонулган эринчил дифтонгулардын биресе - %б формасы аркылуу ырдын уйкаштыгына карата тубар менен булар жана улар колдонулганын сезебиз.

Ошондой эле: «Оң калмактын биреебу, Озунуп келип Жакыпты оройго камчы салганы...» (1.112) деген саптарда -oe дифтонгу да кезигет. Кыргыз диалектилеринде учураган терт турдуу oe, on, yv, yn! деген эринчил дифтонгулар -созулмалардын пайда болушунда уникалдуу илимий жана тарыхый мааниси ете чоң факты. Эне тилибизде дифтонгулар

тилдин тарыхый енугушунде сакталып калган керкемдук ролу кошумча тилдик каражат экенин айта кетели. Улуу Манасчы аны ошондой максатта атайылап колдонгон деп керсетулет .Манастын эц негизги баатырлык сапаттарын айырмалоочу езгечелугу - эл-жерин чексиз берилип суйуу менен бирге эркиндик-тендигин коргоо, езунче эл болуп тубелуктуу жашап калуу учун кара кыргыз урууларын гана эмес, анын айланасындагы элди биримдикке, ынтымакка чакыруу, Ата Мекенин издее, аны бошотуп алууну кексеген аракеттери жан дуйнесуне булук салып, ар убак тынчтык бербей жатканын таасын билдируу, ачыкка чыгаруу Манас сезунде да байкаларын Сагынбай мындайча суйлетет:

Туулмак бар елмек бар,
Туш-тушунда кермек бар
Атадан не учун тубамын
Аманат жаным чыкканча
Намыс жолун кубамын

Эс алып кантип субамын (2.24) -деп элге кайрылган сезунде эли жери Талас экенин, анын тилине таандык эринчил дифтонгун сактап суйлегенун аны атасы Жакыптын речине мунездуу экенин эскерте кетели. Аталган вариантта андан башка да туштук кыргыздарына мунездуу тогузунчу ундуу фонема - уччул ичке э кезигет.

Кекетейдун ашында чабылган аттардын кайтып келер чегин Урбу баатыр езу билем деп: «Ары барсын эки кун, бери келсин бир кун» деп (3. 156) Манаска акылдашпай олдоксон иш кылат. *Ага Манастын ачуусу келген сезунде:* Кызыталак кэл кул деп

Эз башынды бил кул деп
Мына, мынабу жерде
Манасты кезуне ил кул -

деп (3. 156) кайрылганда кэл сезуне бил, ил уйкаштыкка карата колдонулганы жана кэл диалектилик сезуне бил, ил сездеру уйкаштыкка карата колдонулганы жана кэл сезун дагы тушундуруу учун аны да уйкаштыкта: кызыталак таз кул деп, иш билбеген мае кул - деп кошумчаланган ыр жолдору даана айкындап турат.

Манастын Үрбуге ачуусу келген себебин (подтекстеги анын женун) тушундуре кетели. Кекетейдун ашында чабылган аттарга эеспиз мал сайыларын алдын ала билип Аккуланы чабууга даярдаган. Аккуланын бир кунчулук эти (табы бар экенин сезип, Алманбетке кун жаадырып, суутуп табына келтирет. Аккула жана кыргыздардын тулпарлары байгени алгыдай жер елчему елчеп чабылса, сайылган мал кыргыздардын езунде каларын Манас алдын ала кыраакылык менен тушунет. Аны Үрбу байкабай, басмырланган калмак кытайлардын аттары чыгып келсе, малды алар талап кетерин Манас сезип, «иш билбеген таз кул, мае кул» - деп ачууланган себеби бар экенин тушундуре кетели.

Керкемдуулуктун диалектилик негизде орун алган езунче тобуна морфологиялык диалектизмдер кирет. Алар женунде кыскача токтолсок теменкулерду белгилей кетууге болот.

/ Морфологиялык диалектизмдер

Сез козгоп жаткан вариантта жендемвлердун взгвч жвндвлуш тибинде бир гана табыш жвндвмвсунв таандык взгвчлук кезигет. Ал 3-жакка таандык мучв уланган зат ж.б. атооч евздрдв кезигери белгилуу.

Мындайча взгвчлук зат атооч гана эмес, бардык ат атооч евздрдв б жвндвмвнун атооч менен иликтен башкасы (барыш, табыш, жатыш, чыгыш) жвндвмвлвр 3-жактын таандык мучвсу уланганда гана взгвч жвндвлсв, ал уланбаган учурда адабий тилибиздегидей эле эч взгвруусуз жвндвлвт.

Ал эми манасчыда анын бирвв гана, табыш жвндвмвсунун взгвч жвндвлуш фактылары зат атооч евздрдв гана кезигип, бир кыйла жыш жана арбын колдонулушу вариантта даана байкалат.

Сагынбай тундукте жок бул жвндвмвнун колдонулушунда кврквмдук ролун эц кылдат, чебер баамдап, взунун устаттыгын кврввтв алган. Аны ырдын кврквмдуулугун арттырууда кошумча кврквмдук каражат катарында оригиналдуу пайдалана алган. Анын атайылап колдонулуш максатына кенул бурсак, квбунчв аттама же шыдыр уйкаштыкты тузуу жана муун влчвмун сактоо аракетин квздвгвн. Мисалы: Бай Жакып айтты *шушуну*.

Байбиче билди ушуну Кондурат
экен кудайым. Башына деелет
кушуну ^1.29) -

деген терт сап ырды алсак ыр саптарынын аягында **ушуну**,
ушуну, **кушуну** сездеру уйкашты. Туш, куш сездеруне 3-жактын
таандык мучесуне ичкиликтерге мунездуу табыш жендемесунун
мучесу уланышы менен уйкаштык тузулду. Ал эми ушу сезуне
адабий тилдеги жана ичкиликтердеги табыш жендемесу
жалганып шыдыр жана аттама уйкаштык камсыз болду.

Жогоруда Жакыптын керген тушу кадимки туштердун
бири эмес. Келечекте балалуу боло турганын жоруганда атайлап
эскертилгендей, кереметтуу туш, аны атайлап басым жасап,
айырмалап керсетуу максатында манасчы илик жендемесуне
таандык езгечелукте атайлап колдонулушу стилдик ыкма экенин
белуп корсете кетели.

Ошондой эле Манас кой багып жургенде кырк чилтен
беруге жолукканда: Керсетуп кой **бвруну**.

Керунуп кетсе силерге, Керсетуп кой женуну (1.96)
деп кайрылышында да бул жендеме стилдик максатта
колдонулганы байкалат.

Бул жендеме башкача да максатта калмактын суйлеген речин
жана анын кейип- кебетесин айырмалоо учун
колдонулганын теменку ыр саптары айгинелеп турат.

Жамыратып козуну, Жалдыратып **квзуну** Байкал турган
Ошпурдун Балага айткан **свзуну** (1. 106) жана Алманбеттин
башка элден кетип кыйналгандагы абалын; Чарт жарылган
эрини, чактап билген эр Манас, Алманбет чыккан **жерини**
(2.312) ж. б. керектелген. Жакышка Атемир кайрылган сезунде
анын тажик экенин айырмалоо максатында: Жактырыпсыч
бирини Сайраган угуп **тилини** Анча керген кыздардын Уктун
бекен **атыны** (2.366) - деп суйлейт. Бул жендеме **{табыш}**
башка бир элдин суйлеген сезун жана кебете-кешпирин ж. б.
айырмалап керсетуучу каражат

жана ырда муун елчемун сактоо, уйкаштыкты тузуу учун кызмат кылды.

Кепчулук учурларда бул жөнөмөтүн атайлап колдонулушу башкача уйкаштыкты тузат. Мисалы:

Байгесине шайлады
Беш кызыл **нарыны**
Эки тееге жуктеду
Эсептеп алтын **зарыны** (1.83)
Сексен жети **кишини**
Куп бутурду **ишини**
Ооздон какты **тишини**

Оцдоду минитип **ишини**(1.249) ж. б. Бул келтирилген ыр саптарына кенул бурсак адабий тилибиздеги зат атооч сездерге таандык муче жана андай сездерге 3-жактын таандык мучелеру ага кошумча турде ичкилик диалектисине мунездуу табыш жөнөмөтүнүн мучесу эки бирдей удаалаш катталып жалганышы аркылуу уйкаштык тузулгенун байкайбыз.

Жыйынтыктап айтканда,Сагынбай Орозбаковдун вариантынын керкемдугу жөнүндө адабияттык багыттагы илимий-негизин ачуу жаш окумуштуулардын милдети.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Ч.Айтматов.Байыркы кыргыз рухунун туу чокусу 1-китеп, 1978.
2. К.Дыйканов Кыргыз тилинин тарыхынан., 1980.
3. Кыргыз тилинин диалектологиялык сездугу. Ж.Муканбаев. 1985
4. С.Мусаев Сагынбай манасчы жана анын варианты жөнүндө Сагымбай Орозбак уулунун варианты 1-китеп. 1978
5. Сагынбай Орозбак уулунун варианты
1-китеп, 1978,295-бет
2-китеп, 1980,447-бет
3-китеп, 1981,345-бет
4-китеп, 1982,358-бет

Рецензент: Исиралиева А.М. - филология илимдеринин кандидаты, доцент